

BERNÁTH ÁRPÁD

Hermann Broch

Avagy az irodalom szerepe a tiszta ész és az egyre hatékonyabban működő gazdaság korában

Egy nagyívű szellemtörténeti áttekintésre volna szükségünk, hogy bemutassuk annak a feszültségnek egyediségén túlmutató jelentőségét, amely Hermann Broch életművét meghatározó módon befolyásolta. Mert bár e feszültség forrása egy jól azonosítható, időben és térben körülhatárolható élethelyzethez köthető, a helyzetet meghatározó jelenségek jó része a szellemtörténetnek nem egyszeri, soha nem volt és soha többé vissza nem térő elemeit képezik. Így áttekintésük révén választ kaphatnánk arra a kérdésre is, hogy mely korszakokban kereshetjük Broch életművének előzményeit, illetve még véget nem érő történelmünknek mely korszakaiban fordulhatunk különös haszonnal Broch írásaihoz.

A feszültség, amelyről itt szó van, épp a „haszon”-nal, a „hasznos élet” problematikájával függ össze, amelyre a korszellem különböző korokban különböző válaszokat kínál és fogad el. Broch korában, a 19. század végén, a 20. század első felében e tekintetben meghatározó volt – lényegét tekintve – a felvilágosodás értékrendje. Azé a felvilágosodásé, amely legáltalánosabb meghatározása szerint maga sem egyedi, egyszeri korszaka az emberiség történetének, vagyis időben és térben megismétlődhet: elég legyen itt arra a nézetre utalnunk, amelyet Jürgen Mittelstraß *Aufklärung* [Felvilágosodás] szócikkében fogalmazott meg (MITTELSTRASS 1995, 213–218), tömör összefoglalását adva egy korábbi művének (MITTELSTRASS 1970). E felfogásban a felvilágosodás fő ismérve az ész és a praktikum uralomra jutása a megtévesztő eszmék és haszontalan tevékenységek háttérbe szorítására. Ebben az értelemben volt a felvilágosodás része az ógörög korban Platón és Arisztotelész fellépése a szofisták ellen: Mittelstraß szerint az ő iskoláik tekinthetők az „első” felvilágosodás csúcsteljesítményének. E küzdelem sikeres fegyvereként született meg a logika rendszere és a természet megfigyelésének módszertana, de e küzdelem folyamán lett kérdéses Platón számára a költészet, s ezzel a költői lét hasznossága is. A „második” felvilágosodás a 18. századi Európában az ész és tapasztalat szerepének ismételt középpontba állításával bontakozott ki, amikor is Immanuel Kant minden előbbinél radikálisabban megkülönböztette a tudás két típusát. Amíg a fizikai világról való tudásunk tapasztalatfüggő, addig a matematikai összefüggéseket feltáró „tiszta” észnek nincs szük-

sége a tapasztalatra. Közös az „első” és a „második” felvilágosodásban a költészet értékének kérdésessé válása is. Hol helyezkedik el a megismerés szempontjából a szépirodalom a logika eszközeihez és a természet világához viszonyítva? A problémára Arisztotelész a *Ποιητική* [*Poétika*] című művében fogalmazta meg választát, Kant pedig a *Die Kritik der Urteilskraft* [*Az ítélőerő kritikája*] című munkájában.

A felvilágosult 20. század elején, Európában és közelebbről az Osztrák–Magyar Monarchiában a kor „hasznos emberei” egy olyan skálán helyezhetők el, amelynek egyik végpontján a matematikusok, a másik végpontján a gazdasági élet meghatározó alakjai találhatók, szembe állítva az orosz és angol irodalomban megjelenő „felesleges” és az osztrák irodalomban ábrázolt „tulajdonság nélküli” emberekkel.

Ha ebben a szellemi környezetben értelmezzük Hermann Broch életútját, akkor a „felvilágosult” kor egyik meghatározó dilemmájának kifejeződését láthatjuk meg benne: Hol helyezhető el a „költő” azon a skálán, amelynek két végpontját a fenti értelemben a matematikus és a sikeres vállalkozó határozza meg? Broch számára ugyanis ezek a lehetőségek életútjának reális alternatívái voltak. Életrajzi adatai, amelyeket leveleiből (BROCH 1995), önéletrajzi feljegyzéseiből (BROCH 1941, 195–203), kortársi visszaemlékezésekből és túlnyomóan Paul Michael Lützelzer kutatásaiból ismerünk, legalábbis ezt mutatják (LÜTZELER 1985; LÜTZELER [Hg.] 2011). Broch apja, a sikeres gyáros és „csekély kulturális igénnyel rendelkező házi-zsarnok” (LÜTZELER 1985, 26) a korszellemet képviselve azt várta el a fiától, amit a hozzá hasonló helyzetben lévő apák többnyire elvárni szoktak, hogy tudniillik az elsőszülött fiú vegye át, s majdan építse tovább szövőipari vállalkozására épülő gazdasági birodalmát. E cél érdekében kellett Brochnak textilmérnöki és közgazdaság-tudományi tanulmányokat folytatnia előbb Bécsben (1904–1906), majd az elzászi Mülhausenben (1906–1907), a szövőipar egyik korabeli központjában, ahol megmutathatta és meg is mutatta, hogy az életnek tanul: Az iskola igazgatójával együtt egy hatékonyságot növelő szövőgépet is kifejlesztett és szabadalmaztatott. Eredményes gyárigazgatóvá válása érdekében vett részt 1907-ben egy hathetes tanulmányúton az Egyesült Államokban, ahonnan az európai szövőgyárak gyapotot importáltak. Egyéves katonai szolgálata után 1909-ben vezető beosztású mérnökként lépett be a munka világába: a család teesdorfi szövőgyárába. Házassága is a gazdasági gyarapodást szolgálta: Az alsó-ausztriai társasági kapcsolatok révén ismerkedett meg egy magyarországi cukorgyáros lányával, Franziska von Rothermann-nal. Teesdorf és Felsőrszalu/Fölszerszarva (Hirm), ahová a Rothermannok Németországból jöttek az Esterházy-birtokon termelt cukorrépa feldolgozására, csak jó 30 kilométerre van egymástól. A Broch szülők örömmel vették a házasságot: a gazdag hozomány segítségével modernizálták és bővítették a prosperáló szövőgyárat.

Mindeközben a fiatal textilmérnökben, majd gyárigazgatóvá előlépett vállalkozóban hatalmas feszültség gyülemlett fel: Nem tudta életvitelét teljesen alárendelni a születése által kijelölt, apja által megkövetelt hivatás követelményeinek. Már

textilmérnöki tanulmányai mellett a bécsi egyetemen matematikai kurzusokat vett fel, függetlenül gyakorlati hasznától. Teesdorfi házában könyvtárszobát rendezett be egyre gyarapodó állománnyal, ahol egyre több időt töltött matematikai stúdió-mokkal, Kant műveinek, valamint a kortársi filozófia tanulmányozásával. Egyre többet járt be Teesdorfból a mintegy 40 kilométerre levő Bécsbe, ahol nemcsak gazdasági ügyeit intézte, de írókkal, művészekkel barátkozott. A bécsi kávéházak a 19. század utolsó harmadától kezdve – és túlélve az első világháború megpróbáltatásait is – az osztrák szellemi élet klubjaiként működtek. Broch kedvenc helyei a Herrengassen lévő Café Central és az 1914-ben megnyitott Café Herrenhof voltak. A Café Centralban ismerhette meg – hogy csak a leghíresebbeket említsük – Peter Altenberget és Karl Kraust az írók, Egon Schielet a festők közül. A Café Herrenhofban Broch többek között Alfred Polgarral, Albert Paris Güterslohval, Robert Musillal ismerkedett meg. Franz Blei 1916-tól az addig egymást többnyire felületesen ismerő törzsvendégeket baráti körre szervezte, amelynek Broch is tagja lett. Broch nemcsak mint módos gyárigazgató volt szívesen látott vendég a körben, de vitapartnerként és szerzőként is. Első publikációi az egyre nagyobb tekintélynek örvendő innsbrucki folyóiratban, a *Der Brenner*ben jelentek meg 1913 és 1914 között, amelyek egyaránt jelentőséggel bírtak Broch induló bölcsész pályája és a folyóirat szemléletváltozásának szempontjából (HOLZNER 2014). Amíg Broch a *Der Brenner* szerkesztőjével, Ludwig von Fickerral maga vette fel a kapcsolatot, hogy Thomas Mann értékelése kapcsán a folyóirat főszerkesztésének ítéletével szemben kifejtthesse ellenvéleményét, és megfogalmazhassa saját álláspontját, nemcsak Mannról, de a szépirodalom lehetséges értékeléséről is, addig 1916-tól már kávéházi kapcsolatai révén, többnyire felkérésre születtek meg írásai. A berlini *Die Aktion* [A Tett], amely a baloldali „nagy német” törekvések támogatására már a „nagy háború” kitörése előtt szoros kapcsolatokat épített ki bécsi szerzőkkel, fenntartotta ezeket a világháború alatt is, most már háborúellenes, pacifista törekvéseknek adva hangot. Itt jelent meg 1916-ban Broch Otto Kraus Dosztojevszkij-monográfiájáról írt ismertetése Kant és az orosz író egymás mellé helyezésével. 1917-től pedig Blei új folyóiratában, a rövid életű *Summe*ben írt Émile Zoláról, Christian Morgensternről és Wilhelm Dilthey kapcsán a szellem-tudományok fogalmáról.

Broch fokozódó elidegenülése hasznos és jólétét biztosító foglalkozásától együtt járt feleségétől való elidegenülésével. Még Teesdorfban megismerkedik egy magyar vegyész-mérnökkel, aki egy közeli lőszergyárban dolgozik, és feleségével, aki verseket ír: Rényi Ervinnel és feleségével, Edittel.¹ Házasságuk 1918-ban válással fejeződik be, a fiatal asszony Broch szeretője lesz. Miközben

¹N. HORVÁTH 2003 Gyömrői Edit első házasságának történetét a Psychoanalytikerinnen in Berlin „Edit Ludowyk Gyömrői” című fejezetére támaszkodva másképp adja elő, mint Lützeler és részben Gyömrői Edit – nem mindig megbízható – visszaemlékezései nyomán mások. Tény marad,

Rényi Edit, született Gelb (Gyömrői) Edit, rövid időre visszatér Magyarországra, Broch két, még kéziratban lévő versét lefordítja, és álnevet használva közzé teszi a *Die Aktion* 1918. augusztusi és szeptemberi számában (RÉNYI 1918a, 410–411 és 1918b, 479).²

Rényi Edit révén, aki a Tanácsköztársaság bukása után magyar emigránsokkal visszatér Ausztriába, Broch újabb ismeretségekre tesz szert: Balázs Béla, Lukács György és Mannheim Károly válnak szellemi vitapartnereivé, akiket Gyömrői Edit a budapesti „Vasárnapi Kör”-ből ismert. Miközben az emigránsok útjai földrajzi és szellemi-politikai értelemben is rövidesen elváltak, Broch haláláig kapcsolatban marad Balázssal, Lukács írásait pedig figyelemmel kíséri a második világháború kitöréséig, nem utolsósorban azért, mert attól tart, hogy bécsi együttlétük alatt kifejtett nézeteit Lukács hivatkozás nélkül átveszi.

Broch életében egyre nagyobb szerepet játszanak a házasságán kívüli kapcsolatok: valamennyi az irodalmi szalonok és kávéházak világához kapcsolja. Különösen a nála majd tíz évvel idősebb E(mma) A(loise) von Alleschhez fűződő, majd tíz évig tartó kapcsolata volt jelentős. Ea von Allesch a Café Central körülrajongott dámája volt, róla mintázta Robert Musil *Vinzenz oder die Freudin bedeutender Männer* című darabjának főhősét, Alphát. A feszültség Broch életvitelének két tere, a gazdasági életben és művészvilágban játszott szerepe között nem volt tovább fokozható. Először a magánéleti viszonyokban következett be radikális fordulat. 1923-ban felbontja házasságát Franziska von Rothermann-nal. Azután a gazdasági életből válik ki. 1925-ben, 39 évesen közli 73 éves apjával, hogy el kívánja adni a családi textilgyárat, s újra be fog iratkozni a bécsi egyetemre, hogy ezúttal kedvére tanuljon: matematikát, fizikát és filozófiát. Még nem a szépirodalmat választja, hanem azt a területet, amelyet az elfogadott értékek közül a „tisztá ész” dominál. Hosszú évek óta folytatott ’illegális’, többé-kevésbé eltitkolt, többé-kevésbé magányos tanulmányai megerősítik abban a nézetében, hogy a termelés és a kereskedelem révén nem lehet az alapvető egzisztenciális kérdésekre választ találni. „Az Én előtt álló feladat nem más, mint a világ logikus megragadása, azaz a világ törvényszerűségeinek megállapítása” (BROCH 1986, I. 63) írja apjának Teesdorfból Bécsbe 1925. február 5-én kelt levelében. Arról akarja apját meggyőzni, hogy nem ő állt mindkét lábával a valóság talaján, hanem csak az, aki ezzel a filozófiai feladattal képes szembenézni. „Csak ott van logikai rend,

hogy Broch legkésőbb 1918 nyarán megismeri a költőnőt, majd 1919 őszén Bécsben ismét találkoznak, és 1938-ig leveleik tanúsága szerint kapcsolatban maradnak.

² Brochnak ez volt első fordítási kísérlete. Csak 1932 után próbálkozott újra fordítani, kivétel nélkül angolul író jeles költők műveit választva: a kortárs T. S. Eliot, James Joyce, Edwin Muir, Stephen Spender és a klasszikus Walt Whitman egy-egy versét ültette át németre. Az 1980-as Broch-kötet (BROCH 1980) a Rényi-szövegek fordítása mellett a magyar eredetiket is közli: *Bitteres, spätes Gebet* (75–76), *Keserű késő imádság* (77), és *Schmerzloses Opfern* (78), *Vérmaró télből havazik a lelkem* (79).

ahol természeti törvény uralkodik. Csak a tudományosan szemlélt világ logikus, követhető és »valóságos«, minden egyéb csak álomvilág, amelyet a szelek démona fűjdogál” (BROCH 1986, I. 63).³ Csak a világ megismerésén való szakadatlan munkálkodás szabadíthatja meg az egyént a lét haszontalanságának érzésétől és így a halálfélelemtől is. Ezért „minden nagy filozófus és vallásalapító – s minden vallásalapító egyben filozófus is – félelem és egzisztenciális kétségbeesés nélkül nézett szembe a halállal” (BROCH 1986, I. 63). 1927-ben a családi szövőgyárat eladják. Ugyanebben az évben pszichoanalitikus kezelésre kezd járni Hedwig Schaxelhez. Új szerelmi viszonyt is kezdett, ezúttal egy nála fiatalabb asszonnyal, Anna Herzoggal. Apjának bejelentett szándékának megfelelően, gyökeresen átalakította tehát életkörülményeit, de ebben az új helyzetben a matematikai és filozófiai tanulmányait mégsem zárja le, 1928-ban elkezd első regényét írni, amelyet 1931-ben fejez be: *Az alvajárók (Die Schlafwandler)* ennek a megújult és megerősödött szépirodalmi érdeklődésnek a terméke. A fő kérdés időközben már nem az számára, hogy szabad-e – akár megélhetési szempontból is – irodalmi tevékenységet folytatnia, meghódíthat-e elbeszéléseivel egy szélesebb olvasóközönséget. A kérdés az, hogy milyen szellemi pozíciót biztosít számára a szépirodalomnak az a válfaja, amely, hasonlóan a filozófiához, megismerésre törekszik. 1930. április 6-án így ír Broch Frank Thiessnek, újdonsült íróbarátjának és tanácsadójának: „Szörnyen nehéz probléma ez, hiszen számomra létkérdés, hogy a szépirodalom és a tudomány eszközeivel fejezzem ki magam, s ezt *búsz évig el kellett fojtanom magamban*” (BROCH 1986, I. 85).

Broch életrajzának állomásai világosan megmutatják, hogy végső soron nem az volt a problémája, vajon egy gyáros fia választhatja-e magának az írói hivatást. Hisz a 20. század első felében vagyunk, s nem a középkorban, amikor is a lehetséges életpályákat a születés által létrejött helyzet határozta meg. Bécs a századelőtől egészen az 1938-as Anschlussig egyike volt az európai irodalmi élet központjainak, s nem kevesen, akik Bécsnek ezt a rangot kivívták, Brochéhoz hasonló családból származtak.

A bécsi kávéházak világában nem Broch volt az egyetlen, aki foglalkozását tekintve nem tartozott a művészek és kiadók, újságírók táborába. Franz Blei körében lett Broch közelebbi barátja például Paul Schrecker is, aki jogász végzettséggel apja bútorgyárában dolgozott, és mellékesen filozófiai tanulmányokat folytatott. Schrecker is foglalkozást váltott 1929-ben: a Porosz Tudományos Akadémia munkatársaként Leibniz műveinek és leveleinek kritikai kiadásba kapcsolódhatott be. Broch a bécsi egyetemen találkozhatott a hamarosan világhírűvé vált sorstárssal: Kurt Gödellel. Ő is egy a szövőiparban meggazdagodott vállalkozó fia

³ A szelek démonai (vagy istenei) mint Boreas, Zephyros stb. az ógörög mitológiában az alacsonyabb rendű isteni lényekhez tartoznak, így az a világ is, amelyekben az ő szelek fűjnek, alacsonyabb rendűnek tekinthető.

volt, azzal a különbséggel, hogy Gödel apja nem akadályozta meg fiának elméleti tanulmányait. A brünni német gimnázium elvégzése után Gödel 1924-ben a bécsi egyetemre iratkozott be, ahol hamarosan tanulmányainak középpontjába a matematika került. Nagyrészt ugyanazokat a tanárokat hallgatta, akiket ebben az időben Broch is, és ugyanabba a Moritz Schlick által vezetett körbe és társaságba járt, mint Broch – Broch közzétett leveleiben és írásaiban azonban nem találunk ismeretségükre utaló feljegyzést.

Brochot végül is nem a matematika logikai megalapozottságának lehetősége érdekelte. Az ő kérdése valójában az volt, hogy vajon megfelelő eszköz-e a szépirodalom legfőbb céljának eléréséhez, vagyis ahhoz, hogy afféle modern goethei Faustként megragadhassa a világot létrehozó törvényeket, s így győzze le a minden halandót egzisztenciálisan fenyegető halálfélelmet. Az volt a kérdés, hogyan ismerhetők fel az emberi cselekvés „természettudományos” törvényei? Mit jelent az író számára a világot a tudomány szigorú szabályai szerint szemlélni? Lehet-e a szépíró egyben vallásalapító is? Vagy a szépíró világa csak álmvilág marad, melynek bizonytalan körvonalú alakjait a „szelek démona” könnyedén szétfújhatja?

Broch ifjúkorától kezdve végső soron azért olvasott filozófusokat és szépírókat, hogy felmérje a művészi megismerés lehetőségeit. Arthur Schopenhauerrel kapcsolatban például ezt jegyzi fel: „Schopenhauer esztétikai alapelve szerint a művészi látás annak képessége, hogy a tárgyakban megsejtse azok »platói ideáját«, a »magánvalót«, a művészi alkotás pedig annak képessége, hogy ezt a sejtést anyagszerűen megjelenítse” (BROCH 1986a, 18skk.). Zola tudós kíváncsisággal megírt regényeibe elmélyülve így ítéli meg a naturalizmus programját:

Az benne a szép, hogy teljesen azonosul tárgyával, s ennek az azonosulásnak misztikus ereje képes megjeleníteni az alkotás s vele az esztétikum metafizikai egységét. [...] Az benne a csúnya, hogy elméletileg azonosulván tárgyával, annak fiktív-racionális volta valamiféle dogmatikus-racionális ideológiát sarjastott benne, s ez a patetikussá fokozott csúnyaság szükségszerűen propagandisztikussá vált (BROCH 1986a, 34).

S bárkit olvas, minden alkalmat megragad, hogy ilyesféle téziseket fogalmazzon meg: „Az író feladata, hogy az irracionális benyomást maradéktalanul racionálisan fejezze ki” (BROCH 1986a, 49).

Schopenhauer esztétikája nemcsak Immanuel Kanthoz, s Kant filozófiai ellenlábásához, Friedrich Hegelhez juttatja el, hanem visszavezeti egészen Platónig, s kitörölhetetlenné teszi a problémát: Milyen megismerési értéket képvisel a szépirodalom a sokgyökerű európai kultúra váltakozó korszakaiban? A Platón és Arisztotelész közötti vitában, a Biblia jelentésrétegeinek magyarázatában, a középkor művészetfelfogásában, a felvilágosodás racionalista filozófiájában, a 19. és

20. század különböző izmusainak kiáltványaiban. Broch ehhez a kérdéshez sajátos módon közeledett, ugyanis a választ – legalábbis *Az alvajárók* című trilógiára való felkészülés és megírása idején – már nem visszatekintve, klasszikus poétikákban vagy modern esztétikákban kereste. A kortárs filozófiához fordult, hogy felmérje hatósugarát a megismerés szempontjából. Ugyanakkor úgy gondolta, hogy az irodalmi mű révén felismerhető a filozófia hatósugáron kívül kell kijelölni. Ebben a megközelítésben tanulmányozta korának logikáját, matematikáját, nyelvfilozófiáját, ismeretelméletét, tudományelméletét. A kortárs és a hazai irányzat, a Bécsi Kör által követett neopozitívizmus tanulmányozása elvezette Bertrand Russell-hez, akinek Alfred North Whiteheaddel írt háromkötetes logikai-matematikai fő műve, a *Principia Mathematica* ugyan már az első világháború előtt, 1910 és 1913 között megjelent, de új, bővített kiadása révén ismételt az érdeklődés középpontjába került, mégpedig éppen akkor, amikor Broch Bécsben újrakezdte egyetemi tanulmányait. A Gottlob Frege és Giuseppe Peano előmunkálataira épülő mű második kiadása 1925 és 1927 között látott napvilágot (WHITEHEAD–RUSSELL 1925–1927), Broch pedig 1925 novemberétől kezdve látogatott egyetemi előadásokat kilenc féléven át, miközben 1928-ban elkezdett *Az alvajárók* első változatán dolgozni. Ily módon a lehető legközelebből figyelhette meg, milyen hatással vannak a tanárai által alkalmazott whiteheadi–russelli elvek a filozófiára, milyen új, ezúttal szilárdnak vélt alapokra épülhet a tudomány bábeli tornya, a világegész megismételt felépítése a logika törvényeit követve.⁴ Filozófiát oktató tanárainak célja az volt, hogy az újfajta matematikai logika segítségével kiűzzék a filozófiából a metafizikát. Meg akarták szilárdítani Ludwig Wittgenstein tézisé, miszerint a metafizikai tételek – elvileg bizonyíthatatlanok lévén – értelmetlenek. Egy forradalmian új típusú filozófiai gondolkodásról volt itt szó, amely szerint „lassú, óvatos építkezéssel kell felismeréstől felismerésig haladni, s csak azzal járulhat hozzá bárki is a közös feladat megoldásához, amit felelősséggel vállalni és igazolni képes a vele együtt munkálkodók előtt. Így épül téglánként a biztos alapú építmény, amelyen minden következő generáció tovább dolgozhat” (CARNAP 1966, XIX). Egyik tanárának, Rudolf Carnapnak víziója volt ez, aki 1928 májusában a *Der*

⁴ Broch főleg filozófiai és matematikai kurzusokat vett fel a bécsi egyetemen. De esetenként hallgatott fizikát, művészettörténetet és összehasonlító zenetudományt is. A látogatott előadásokról és szemináriumokról pontos áttekintést ad Lützeler idézett életrajza (LÜTZELER 1985, 97sk). Tanárai közül legnagyobb hatással Moritz Schlick volt rá, a Bécsi Kört vezető professzor, Rudolf Carnap, Gottlob Frege és Bertrand Russell tanítványa, aki 1926-ban kezdte meg oktatói munkáját a bécsi egyetemen. A Brochnál öt évvel fiatalabb Carnap 1928-ban két fontos művet publikált. A *Der logische Aufbau der Welt* című munkájában először tett kísérletet filozófiai nézeteinek összegzésére (CARNAP 1966), a *Scheinprobleme in der Philosophie* című írásában a bécsi kör aktuális vitáihoz kapcsolódik, s kifejti nézeteit Ludwig Wittgenstein *Logisch-Philosophische Abhandlungen* című munkája kapcsán (CARNAP 1966).

logische Aufbau der Welt [A világ logikai felépítése] című munkájának előszavában annak szükségességét is leszögezi, hogy „zárják ki a filozófiából a spekulatív, szépirodalmi módszereket” (CARNAP 1966, XIX – kiemelés B. Á.). Carnap nem tagadja az egyén metafizika iránti igényét, amely szerinte is az egyén halálfélelme feloldásának szükségességéből fakad, de azt állítja, hogy kielégítésükre nem a lét-, hanem az ismeretelméletben és a tudományos gyakorlatban van mód. „A filozófiában is érezzük a »lélek szükségleteit«, de ezek a szükségletek a fogalmak világosságára, a módszerek tisztaságára, a tézisek megalapozottságára, s arra a közös teljesítményre vonatkoznak, amelyet az egyénnek a közös munkában való feloldódása eredményez” (CARNAP 1966, XX). Tisztában van azzal, hogy az általa képviselt programnak számos ellenfele van, de nem kétséges számára a küzdelem kimenetele: „Magunk előtt sem titkolhatjuk, hogy azok a filozófiai-metafizikai és vallási áramlatok, amelyek ezzel a felfogással szemben állnak, manapság ismét erőre kaptak. Miért bízunk mégis abban, hogy a világos gondolkodás, a metafizikától megtisztított tudomány győzni fog? Azért, mert látjuk – vagy óvatosabban szólva: hisszük –, hogy a szemben álló áramlatok felett eljárt az idő” (CARNAP 1966, XX).

Idézzük emlékezetünkbe Broch apjához írt levelének azon mondatait, amelyekkel megindokolta elhatározását, hogy a továbbiakban a filozófiának óhajta szentelni életét – e levélben ugyanis a *vallásalapítókat* is besorolta a filozófusok közé. Képzeljük el, hogy Schopenhauer, Friedrich Nietzsche, Edmund Husserl, az újkantiánusok tanulmányozása, vallástörténeti és etikai munkák olvasása, s nem utolsósorban tízévnyi matematikai magánstúdiumok után Broch éppen neki akart kezdeni a legújabb filozófia elsajátításának – és ekkor az egyetem teljes tekintélyével azt a nézetet támogatja, hogy eljárt az idő kitűzött célja, a metafizika 'örök feladatainak' tanulmányozása felett. A régi és az új harcában ő az ismét épp erőre kapott, de elkerülhetetlenül vesztesre ítéltetett oldalon áll? És ez még csak a kezdet a kiábrándító szembesülések sorozatában. Carnap idézett munkájának előszava alapján kikövetkeztethetjük, milyen álláspontok ütközhettek a bécsi egyetemen folytatott vitákban. Nem csak arról lehetett szó, hogy az újfajta filozofálás valóban képes-e egy új, egyetemes tudomány létrejöttéhez az alapokat lerakni. Mert Carnap egyenesen azt állította, hogy az új filozófia még ennél is többre lesz képes. Képes lesz áthatni az élet minden területét, mondhatnánk, éppen úgy, ahogyan a kereszténység is áthatotta a középkori Európa minden létszféráját!

Mindannyian érezzük, hogy a filozófiai munkálkodásunkban rejlő alapvető tartás benső rokonságban van a korunk más területein érvényesülő szellemi magatartással. Ezt a magatartást érezzük a művészeti áramlatokban, különösen az építészetben, és mindazokban a mozgalmakban, amelyek az emberi élet értelmes kereteinek megteremtésén fáradoznak, beleértve az egyén és a közösség életét, a nevelést, egyáltalán

minden külső rendet. Mindezekben ugyanazt az alapállást találjuk, a gondolkodás és az alkotás stílusának azonosságát. [...] Munkánk alapja, hogy hisszük: a jövő ezé a gondolkodásé (CARNAP 1966, XX).

„A művészi áramlatokban, különösen az építészetben [...] ugyanazt az alapállást találjuk, a gondolkodás és alkotás stílusának azonosságát” – vajon Carnapnak ez a megállapítása felidézte-e Brochban saját korábbi feljegyzéseit, amelyeket még 1911-ben, a *Principia Mathematica* első kiadásának megjelenésének idején vetett papírra? Adolf Loos építészeti stílusáról volt szó. A bécsi Michaelerplatz egyik telkére épült, dísztelenségével elhíresült, tüntetéseket kiváltó Loos-házat Broch a racionalizmus megtestesülésének tekintette, s ugyanakkor úgy gondolta, bármennyire is öntudatos, magabiztos ez az újnak látszó „gondolkodási stílus”, mégsem lesz képes megújítani a hanyatló régi művészetet. Ezt írja a díszítményeket alig felmutató új épületről, amely mellett oly sokszor el kellett mennie a Café Central felé haladva:

Jól megtermett ez az aggastyán, lábbelije is praktikus, tartsuk hát szépnek és fiatalnak. Csak sajnós se neme, se szelleme nincsen. Mert *minden* művészetnek a díszítmény adott – mintegy zenei kifejezésként – nemet és szellemet, mert a díszítmény a kultúra lényege, az élet szimbóluma, s mert minden értelemnél tisztábban és világosabban szól (BROCH 1986b 1,33).⁵

Hogy a húszas évek végén Broch enged a szépirodalom vonzásának, úgy látom, nem kis mértékben a díszítmény nélküli neopozitívizmus, az új racionalizmus megújult kihívásnak köszönhető. Az a tény, hogy Broch már 1911-ben a kor gondolkodási stílusát, kiindulva annak fő kifejezőjéből, az építészetből, amely a schopenhaueri esztétikában a művészetek rangsorában legalacsonyabb szinten helyezkedik el, hasonlóan írta le, mint a racionalista Carnap az 1928-ban közzétett könyvében, megerősíthette szerzőnket abban, hogy körmegállapítása helyes volt, és helyes maradt. Nézeteinek helyességében megerősödve elérkezettnek láthatta az időt, hogy korábbi, csak szűk irodalmi körökben megvitatott szellemtudományi elemzéseivel, a kor gondolkodási stílusának kritikájával a nagyobb nyilvánosság elé lépjen. Elemzéseinek kerete, úgy gondolta, a húszas évek végén csak a szépirodalom lehet. Mert meggyőzve – vagy legyőzöttként – elfogadta, hogy a filozófia *jelenlegi* állapotában jogos követelmény, hogy a „misztikus-etikai problémák hatalmas méretű területe” (BROCH 1978, 730) a filozófiában figyelmen kívül hagyandó. Tehát – adódik a Bécsi Kör felfogásából is – ami a filozófiában figyelmen kívül hagyandó, a szépirodalomba beemelhető. Regénytrilógiájának, *Az*

⁵ Broch nem az eklekticizmust védi, esszéjében megkülönbözteti a szerves, „zenei” jellegű díszítményt (Ornament) az épületegyüttéstől idegen, „ráragasztott” dekorációtól (Zierat).

alvajáróknak megkerülhetetlen alakjai, Eduard von Bertrand, a hagyományt követő magatartás kritikus és a bölcsészdoktor Bertrand Müller, az új gondolkodási stílus esszéista és szépíró bírálója csak egyfajta álomvilágban vallhatták meg filozófiai nézeteiket, egy olyan álomvilágban, ahol a racionalizmus jeges szele mindent szétfújva nem- és szellemnélkülivé változtat. Aligha véletlen, hogy Broch a két szemben álló regényalak megnevezésére Bertrand Russell keresztnévét veszi kölcsön. A racionalizmus áramlatának megtestesítőjénél, a démonoktól űzött értékrombolónál⁶ családi névként használva: Eduard von Bertrand; a vele szemben álló bölcsésznél pedig keresztnévként: Dr. phil. Bertrand Müller.⁷ Müller keresztnévét úgy értelmezhetjük, mint annak elismerését, hogy tudományosan, racionális keretben, a metafizikai problémák valóban nem tárgyalhatók, de az értékek felbomlásával csak az irodalom eszközeit igénybe véve lehet szembeszegülni. Mert csak az irodalom közvetítette felismeréssel alapozható meg egy új, az emberi létnek megújult alapot adó értékrendszer, amelyet a jövő kor új vallásának is tekinthetnénk. A Bertrand-név meghatározó, minden regényalak szempontjából vizsgálható szerepéről tanúskodik egyébként az a tény is, hogy Broch a nálánál tizenöt évvel fiatalabb Anna Herzognak ajánlott trilógiájának eredetileg a *Bertrand* címet tervezte adni. Figyelembe véve, hogy a három regény címe az egyes művekben megjelenített események között lévő tizenöt év különbségen kívül (1888, 1903, 1918) a főalak nevét és a rá jellemző szellemi magatartást rögzíti – *Pasenow avagy a romantika* / *Pasenow oder die Romantik*, *Esch avagy az anarchia* / *Esch oder die Anarchie*, *Huguenau avagy a tárgyiasság* / *Huguenau oder die Sachlichkeit* –, a tervezett címet még ki is egészíthetnénk: 'Bertrand avagy a racionalizmus'...

⁶ Maga a „Winddämon” kifejezés nem fordul elő Broch regényében. A „Dämon”/„dämonisch” azonban többször is, szignifikáns gyakorisággal a trilógia első részében Bertraddal kapcsolatban. A következőkben az 1888 – *Pasenow oder die Romantik* szövegét magyar fordításában BROCH 1998 alapján adjuk meg. Tehát a „démonikus” helyek az első részben a következők: „Mint ismeretes, az embernek mindig azt kell tennie, amit a démona parancsol” (29); „Hiszen épp az imént beszélt a démonjáról” (31); „Hiszen nem beszélt-e démonjáról?” (140); „megkönnyebbülten olvashatta ki belőlük gyanújának igazolását, miszerint minden baj démoni forrása Bertrand” (141); „A démona űzi” (178); „Elisabeth szájából úgy hangzottak Bertrand szavai, mintha a Démon és a Gonosz adott volna mefisztói jelet, Isten jeladása helyett, amelyet annyira várt, remélt és kért” (197).

⁷ Ebben az összefüggésben Bertrand keresztnévét sem tekinthetjük esetlegesnek. A névválasztás magyarázata már elvezetne *Az alvajárók* felépítését meghatározó elvek nagy mélységű feltárásához, amire itt azonban nincs mód. Elég legyen megjegyezni, hogy Eduard a német irodalom talán leg híresebb neve: Johann Wolfgang von Goethe *Vonzások és választások* című regényének főhősét idézi fel. Ennek a műnek alapkérdése, hogy az emberi cselekvés egy a természettörvényi szigorúsággal meghatározott birodalomnak vagy a szabadság birodalmának része-e. Ez az a kérdés, amely *Az alvajárókban* is megjelenik, amikor Broch a racionalizmus és az irracionális viszonyát a szabadság aspektusából mutatja be.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Broch számára a filozófia lehetőségeinek csökkenése a szépirodalom lehetőségeinek növekedését jelentette. A szépirodalom polihisztorikussá és ismeretelméletivé alakulhatott, íróik ebben az értelemben avantgárdok, a jó hír terjesztőivé válhattak. A Broch-kutatás ismert kérdése a filozófia és az irodalom viszonyát illetően egy új szemponttal bővíthet, amikor arra keressük a választ, hogy milyen hatással volt a neopozitivisták kihívás a kanti álláspontot képviselő Hermann Brochra, s konkrétan *Az alvajárók* megformálására.

Bibliográfia

- BROCH, Hermann (1978), *Die Schlafwandler. Eine Romantrilogie*, Kommentierte Werkausgabe in 13 Bdn, Bd. 1, Hg. v. Paul Michael LÜTZELER, Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- BROCH, Hermann (1980), *Gedichte*, Kommentierte Werkausgabe in 13 Bdn, Bd. 8, Hg. v. Paul Michael LÜTZELER, Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- BROCH, Hermann (1941), Autobiographie als Arbeitsprogramm, in BROCH, Hermann (1986b), *Philosophische Schriften 2*, Kommentierte Werkausgabe in 13 Bdn, Bd. 10/2, Hg. v. Paul Michael LÜTZELER, 2. Aufl., Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- BROCH, Hermann (1995), *Das Teesdorfer Tagebuch für Ea von Allesch*. Hg. von Paul Michael LÜTZELER. Unter Mitwirkung v. H. F. Broch de Rothermann. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- BROCH, Hermann (1986a), *Schriften zur Literatur, Kritik*. Kommentierte Werkausgabe in 13 Bdn, Bd. 9/1, Hg. v. Paul Michael LÜTZELER, 2. Aufl., Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- BROCH, Hermann (1986b), *Philosophische Schriften*, Kommentierte Werkausgabe in 13 Bdn, Bd. 10/1–2, Hg. v. Paul Michael LÜTZELER, 2. Aufl., Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- BROCH, Hermann (1986c), *Briefe I–III. (1913–1951.)*, Kommentierte Werkausgabe in 13 Bdn, Bd. 13/1–3, Hg. v. Paul Michael LÜTZELER, 2. Aufl. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- BROCH, Hermann (1998), *Pasenow avagy a romantika. Alvajárók I*, ford. GYÖRFFY Miklós, Pécs, Jelenkor Kiadó
- CARNAP, Rudolf (1966), *Der logische Aufbau der Welt – Scheinprobleme in der Philosophie*, 3. Aufl. Hamburg, Felix Meiner Verlag,
- HOLZNER, Johann (2014), Broch und „Der Brenner“, *Zeitschrift für Mitteleuropäische Germanistik*, 4/1, 95–103.
- LUDWIG-KÖRNER, Christiane (1999), *Wiederentdeckt: Psychoanalytikerinnen in Berlin*, Gießen, Psychosozial-Verlag.
- LÜTZELER, Paul Michael (1985), *Hermann Broch. Eine Biographie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- LÜTZELER, Paul Michael (Hg.) (2011), *Hermann Broch und die Moderne, Roman, Menschenrechte, Biografie*, München, Wilhelm Fink.

- MITTELSTRASS, Jürgen (Hg.) (1995), *Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie*, Unter ständiger Mitw. von Siegfried Blasche et al., Bd. 1, Stuttgart, Metzler.
- MITTELSTRASS, Jürgen (1970), *Neuzeit und Aufklärung: Studien zur Entstehung der neuzeitlichen Wissenschaft und Philosophie*, Berlin etc., de Gruyter.
- N. HORVÁTH, Béla (2003), Egy pszichoanalitikusnőről (József Attila és Gyömrői Edit szellemi kapcsolatához), *Irodalomtörténet*, 34/84, 2, 263–271.
- RÉNYI Edit (1918a), *Bitteres, spätes Gebet*, Nachdichtung von K. L. HIB [Hermann BROCH] *Die Aktion*, 8/31–32.
- RÉNYI Edit (1918b), *Schmerzloses Opfern*, Nachdichtung von K. L. HIB [Hermann BROCH] *Die Aktion*, 8/37–38.
- WHITEHEAD, Alfred North – RUSSEL, Bertrand (1925–1927), *Principia Mathematica*, 2. Edition. Vol. I–III. Cambridge, Cambridge University Press.